

Sciencefiction: pulp of literatuur?

*Onderzoek naar de manier waarop Nederlandse recensenten in
de afgelopen zestig jaar het woord 'sciencefiction' gebruiken*

Janna ter Meulen

s4141628

prof. dr. Joosten

Juni 2015

Sciencefiction (SF) heeft een dubieus imago in de literatuurgeschiedenis. Al sinds het ontstaan ervan in de vorige eeuw kampt het genre met veel kritiek en vooroordelen, die ervoor hebben gezorgd dat SF vaak wordt gezien als minderwaardige literatuur. Dit onderzoek heeft betrekking op de mening van Nederlandse recensenten over sciencefiction in de periode 1954 – 2014. Door middel van de databank LiteRom is onderzocht hoe vaak de term gebruikt wordt en of dit op een positieve, negatieve of neutrale manier is. Uit de resultaten is gebleken dat het thema nooit voor heel extreme reacties heeft gezorgd in Nederland, maar dat er sinds de jaren vijftig wel een mildere houding is ontstaan. Over het algemeen wagen critici zich echter niet gauw aan een waardeoordeel over sciencefiction.

1. Inleiding

“Niettemin verzeker ik ernstig, en op goede gronden, dat het mogelijk is een Vliegende Strijdwagen te maken, waarin een man kan zitten, en de wagen zo’n beweging te geven dat hij de man door de Lucht zal vervoeren. En deze wagen zou misschien groot genoeg gemaakt kunnen worden om verscheidene Mannen tegelijkertijd te dragen, te zamen met Voedsel voor hun *Viaticum*, en Goederen bestemd voor Handel. Zodat het, al deze schijnbare onmogelijkheden niettegenstaande, heel wel waarschijnlijk is dat er een methode zal worden gevonden om naar de Maan te reizen. En hoe gelukkig zullen zij zijn, die als eersten hun onderneming met welslagen bekroond zullen zien!”¹

Was het taalgebruik in deze zinnen anders geweest, dan zouden veel mensen dit fragment waarschijnlijk toeschrijven aan de rijke fantasie van een kleuter. Vliegende strijdwegens die naar de maan trekken om daar handel te drijven? Aandoenlijk, maar realistisch is het niet. Het citaat komt echter niet uit een basisschoolopstel, maar uit *The Discovery of a World in the Moone* van John Wilkins, geschreven in 1638. Wat voor hem en zijn tijdgenoten een fantasie was, een toekomstdroom, is voor moderne lezers alweer verleden tijd: ruim veertig jaar geleden zette Neil Armstrong als eerste mens ooit voet op het oppervlak van de maan.

Achteraf gezien zouden Wilkins’ werk en zijn visionaire ideeën over een reis naar de maan een heel vroege voorloper genoemd kunnen worden van wat wij tegenwoordig ‘sciencefiction’ of SF noemen. Iedereen heeft wel een idee van wat sciencefiction is, zo merkt Roberts terecht op, maar een eenduidige definitie is er niet². De term bestaat uit de Engelse woorden voor ‘wetenschap’ en ‘fictie’ – ogenschijnlijk twee tegenpolen, maar ze behelzen wel de essentie van het woord: heel kort door de bocht gaat het om fictie waarin wetenschap een rol speelt. Een bevredigende omschrijving van het genre is dit echter niet. In de literatuurwetenschap is het definiëren van sciencefiction op zijn zachtst gezegd problematisch gebleken afgelopen decennia. “A definition of science fiction can be attempted in twenty words and remain unachieved in two thousand.”³, schrijft Ash, en zelf waagt hij zich dan ook niet aan een definitie. Anderen hebben dat wel geprobeerd. Sam Moskowitz: “Science fiction is a

¹ Lundwal 1974, p. 9

² Roberts 2000, p. 1

³ Ash 1975, p. 2

branch of fantasy identifiable by the fact that it eases the ‘willing suspension of disbelief’ on the part of its readers by utilizing an atmosphere of scientific credibility for its imaginative speculations in physical science, space, time, social science, and philosophy.”⁴ In het *Algemeen letterkundig lexicon* staat: “Subgenre van de fantastische literatuur dat zich van soortgelijke subgenres onderscheidt door de ogenschijnlijke rationaliteit ervan, waarbij gebruik gemaakt wordt van (natuur)wetenschappelijke kennis, veelal in zijn gevolgen geëxtrapoleerd in een toekomstige maatschappij ergens op aarde of ergens in het heelal.”⁵ Dan zijn er ook nog definities zoals die van Knight: “Science fiction is what we point to when we say it.”⁶ en Hay: “Science fiction is wat je op de planken van de boekwinkel vindt waar science fiction op staat.”⁷ Het lijken flauwe cirkelredeneringen, maar er zit wel een kern van waarheid in: uiteindelijk beslist de uitgeverij welke sticker hij op een boek plakt en hoe hij het in de markt zet.

In 1974 verzucht de Zweed Lundwal: “Het treurige feit doet zich voor dat er geen allesomvattende definities van het genre bestaan. Of liever gezegd, er bestaan ongeveer evenveel geldige definities als lezers van wat ik hier omwille van de eenvoud science fiction noem.”⁸ Maar waarom bestaat er zoveel onenigheid over de term? Een belangrijk probleem is dat sciencefiction veel raakvlakken heeft met andere genres zoals horror, fantasy, gothic novel en sprookjes. Onder wetenschappers en critici is er altijd discussie geweest over definiëring, omdat er bij de ene omschrijving altijd weer boeken buiten de boot vallen die volgens anderen wél tot het genre behoren.

1.1. Geschiedenis van de sciencefiction

Een andere factor die een rol kan spelen bij de moeizame definiëring van sciencefiction, is dat het een relatief nieuwe term betreft. De bedenker van het woord is Hugo Gernsback – naar wie in 1953 een van de meest prestigieuze prijzen op het gebied van fantasy en sciencefiction is vernoemd, de Hugo Award. Gernsback zette het genre op de kaart door middel van zijn *Amazing Stories*, een Amerikaans pulptijdschrift dat voor het eerst verscheen in 1926.⁹ Pulptijdschriften waren blaadjes die gedrukt werden op papier gemaakt van houtpulp, een goedkope en snelle manier van papierproductie waardoor het mogelijk werd om in korte tijd een groot aantal tijdschriften te drukken en te verspreiden. Het overgrote deel van de bladen werd verkocht in kiosken, stations en winkels, niet via abonnementen.¹⁰ Gernsback speelde eerst met termen als ‘scientific fiction’ en ‘scientifiction’, maar in het nummer van juni 1929 werd voor het eerst ‘sciencefiction’ gebruikt.¹¹ ¹² Gernsback en zijn achterban zijn heel belangrijk geweest voor de groei van het genre, maar ze hielden er wel een andere visie op na dan

⁴ Moskowitz 1963, p. 11

⁵ Van Bork e.a. *Algemeen letterkundig lexicon*

⁶ Roberts 2000, p. 2

⁷ Lundwal 1974, p. 1

⁸ Lundwal 1974, p. 12

⁹ Roberts 2000, p. 67

¹⁰ Stover 2002, p. 10

¹¹ Wingrove 1984, p. 12

¹² Stover 2002, p. 9

tegenwoordig. Het ‘wetenschappelijke’ aspect was voor hen van groter belang dan het literaire: Gernsback accepteerde alleen maar redacteuren met een (natuur)wetenschappelijke achtergrond en de verhalen in zijn tijdschrift staan bol van de technische snufjes en academische termen, waardoor de teksten soms haast onleesbaar zijn.

In de pulpperiode – grofweg de jaren dertig en veertig – ontstond er in de Verenigde Staten een explosie van sciencefictionverhalen en –tijdschriften: in 1938 waren er vijf tijdschriften, in 1939 dertien en in 1941 tweeëntwintig.¹³ De kwantiteit en kwaliteit waren echter allesbehalve in balans: de meeste

wetenschappers in het vakgebied zijn het er wel over eens dat in deze twee decennia veel onevenwichtige, slechte SF is verschenen.^{14 15 16} Mede daardoor heeft het woord ‘pulp’ nu nog steeds een negatieve connotatie. Toch was deze periode ook een tijd waarin het genre echt vorm begon te krijgen en waarin grootheden als Isaac Asimov, Robert Heinlein en A.E. van Vogt debuteerden. Hoewel de pulps het ontstaan van het genre mogelijk gemaakt hebben, is het belangrijk om te benadrukken dat ze slechts een beperkt publiek bereikten – de meeste Amerikanen hadden geen belangstelling voor de blaadjes bij de kiosk. De schare fans was niet groot, maar wel fanatiek en groeide gestaag. Pas in de jaren vijftig werden de eerste SF-romans gepubliceerd, waardoor het genre serieuzer en volwassener kon worden. Auteurs als Asimov introduceerden een vorm van SF die niet meer alleen draait om wetenschappelijke noviteiten, maar een meer filosofische kijk biedt op technologische ontwikkelingen en vragen over historiografie en epistemologie aan bod laat komen.¹⁷

In de jaren vijftig en zestig verdwijnen de tijdschriften uit beeld en winnen de paperbacks terrein. Mede daardoor was sciencefiction niet langer een hobby van een kleine Amerikaanse minderheid, maar werd het steeds meer literatuur voor de massa. Er ontstond een groeiende achterban van fanatieke fans, die zich verenigden op congressen en in fantijdschriften. Werken als *Dune* van Herbert en *Stranger in a Strange Land* van Heinlein kregen cultstatus doordat ze de tijdgeest weerspiegelden en mogelijkheden boden tot kritiek op de eigen samenleving. Ook films als *The Day the Earth Stood Still* (1951) en *Invasion of the Body Snatchers* (1956) hebben bijgedragen aan de populariteit van het genre in die tijd.

Vanaf de jaren zeventig kwamen er nieuwe onderwerpen aan bod binnen de SF, zoals anti-racisme, feminisme en milieuactivisme¹⁸. Sciencefictionboeken van de afgelopen decennia gaan niet

Figuur 1: Voorblad van *Amazing Stories*, september 1928

¹³ Knight 1977, p. 104

¹⁴ Aldiss 1976, p. 180

¹⁵ Roberts 2000, p. 68

¹⁶ Lundwal 1974, p. 222

¹⁷ Roberts 2000, p. 78

¹⁸ Bould & Sherryl 2011, p. 126

meer alleen over ‘harde’ wetenschap, maar ook over antropologie en sociologie. In de jaren tachtig komt samen met de computer en het internet ook de *cyberpunk* op: een subgenre dat de communicatie tussen mens en machine als thema heeft¹⁹. Ook zijn er in de boekwinkels veel spin-offs te vinden van televisieseries en films zoals *Star Trek*. In de jaren negentig zijn de grote en belangrijke schrijvers inmiddels overleden of niet meer actief en de zoektocht naar een nieuwe vorm van SF verloopt moeizaam. Sciencefictionliteratuur gaat steeds meer op in de stroom van massamedia en populaire fictie in het algemeen²⁰.

Dat de benaming voor het genre jong is, wil echter niet zeggen dat het genre zelf ook pas kort bestaat. “The field now known as science fiction has existed throughout the history of literature but it used to be called by several names: speculative romance, pseudo-scientific romance, utopian literature, fantasy – or, more frequently, given no name, simply lumped in with all other fiction.”²¹

Literatuurwetenschappers zijn het er vrijwel unaniem over eens dat sciencefiction al bestond lang voordat de term bedacht werd: de vraag is alleen hoe lang precies. Er is beargumenteerd dat werken als het Gilgamesj-epos (ca. 2100 v.Chr.), verhalen van Lucianus uit de twee eeuw, *Beowulf* en zelfs de Bijbel sciencefictionelementen bevatten. Een wat gangbaardere theorie stelt dat Mary Shelley’s *Frankenstein* (1818) voor het eerst onderzoekt wat de creërende macht van een wetenschapper voor gevolgen kan hebben en daarmee de aanzet geeft tot de SF-literatuur²². Jules Verne en H.G. Wells worden ook als grote pioniers gezien, die met de eind-negentiende-eeuwse werken als *War of the Worlds*, *Voyage au centre de la terre* en *The Time Machine* grote invloed hebben uitgeoefend op latere schrijvers.

1.2. Sciencefiction in Nederland

Wat opvalt in de geschiedenis van sciencefiction in de literatuur, is dat het vooral een Amerikaanse en Britse aangelegenheid is. Hoe is de situatie in Nederland? Dat blijkt een moeilijk te beantwoorden vraag te zijn, omdat er bedroevend weinig literatuur over is verschenen. In 1968 schreef Scheepstra *100 jaar SF in Nederland*, twee jaar later kwam *Voorspel en voorspelling* uit en in Lundwal’s *Wat is Science Fiction?* uit 1974 heeft Flamen een hoofdstuk geschreven over het genre in Nederland, maar na de jaren zeventig heeft niemand zich meer bekommerd om de Nederlandse ontwikkelingen op het gebied van sciencefiction. Volgens Flamen kwam het genre hier pas op rond 1967, toen uitgeverij Meulenhoff onder de naam M=SF een reeks sciencefictionboeken publiceerde.²³ Anno 2015 zijn daar inmiddels 377 titels in verschenen.

Voor 1967 moesten Nederlandse lezers zich tevredenstellen met een handvol slecht of niet-vertaalde werken uit het buitenland, maar in de M=SF-serie werden ook dertien werken opgenomen van auteurs van eigen bodem, zoals Peter Schaap, Wim Gijsen en Paul van Herck. Oorspronkelijk

¹⁹ Van Bork e.a. *Algemeen letterkundig lexicon*

²⁰ Landon 2002, p. XV

²¹ Knight 1977, p. 3

²² Moskowitz 1973, p. 33

²³ Lundwal 1974, p. 268

Nederlandse sciencefiction lijkt verder dun gezaaid, wat Flamen wijt aan “het gebrek aan traditie en ervaring, en aan het feit dat ‘echte’ schrijvers zich niet bewust tot pure sf laten verleiden”²⁴. Veel belangstelling voor het genre hebben de nuchtere Hollanders nooit echt gehad. In 2013 was er een lichtpuntje toen er bescheiden media-aandacht besteed werd aan Thomas Olde Heuvelt, de eerste Nederlander ooit die genomineerd werd voor de (reeds eerdergenoemde) prestigieuze Hugo Award met zijn verhaal *The Boy who casts no Shadow*. In Nederland bestaat de vergelijkbare Harland Award. Ook verschijnen er nog steeds enkele tijdschriften op het gebied van sciencefiction, waaronder *Holland SF / Wonderwaan* en *SF Terra*, die al bestaan sinds respectievelijk 1966 en 1971.

1.3. Sciencefiction en de kritiek

Zoals in voorgaande paragraaf al genoemd werd, is er in Nederland geen enorme markt voor sciencefiction en al helemaal niet voor SF van eigen bodem. Het is dan ook niet heel verwonderlijk dat er in ‘de’ Nederlandse canon geen sciencefictiontitels te vinden zijn (hiervoor is gekeken naar de lijst die samengesteld is naar aanleiding van een enquête onder de leden van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde). Dit is echter niet uniek voor de Nederlandse canon; ook in het buitenland komen ze amper voor in de traditionele canons. Amper, want bijvoorbeeld *Brave New World* van Huxley en Orwell’s *1984* zijn wel terug te vinden in lijsten zoals de Modern Library’s 100 Best Novels en zijn gepubliceerd in Encyclopedia Britannica’s *Great Books of the Western World*. De zaak verandert wanneer niet de critici en wetenschappers om hun mening wordt gevraagd, maar de lezers zelf. In 2003 stemden meer dan 750.000 Britten op hun favoriete boek in een onderzoek van de BBC. Hier zijn de resultaten anders: op nummer 1 staat Tolkiens *The Lord of the Rings* en er is ook sciencefiction te vinden in de lijst (*The Lord of the Rings* behoort tot fantasy): *The Hitchhiker’s Guide to the Galaxy*, *1984*, *Animal Farm* en Frank Herbert’s *Dune* zijn hier voorbeelden van.

“No-one would pretend that even the best science fiction falls into the category of what critics of conventional literature would conspire to earmark as ‘great writing’.”²⁵, constateert Ash in 1975, en daar zou hij wel eens gelijk in kunnen hebben. De pulptijdschriften zijn een belangrijke, hoewel zeker niet de enige, oorzaak van het slechte imago van SF. De blaadjes zorgden wel voor het ontstaan van een grote *fandom*, die verdere ontwikkeling van het genre mogelijk maakte, maar een heel groot deel van wat er in gepubliceerd werd, was clichématig en van erbarmelijke kwaliteit. Recensenten en wetenschappers haalden daarom hun neus op voor SF, omdat deze pulp het volgens hen niet waard was bestudeerd te worden. Larson benadrukt in 1976 dat critici vaak een soort aangeboren wantrouwen hebben tegenover populaire literatuur: als het door veel mensen gelezen en gewaardeerd wordt, kan het haast geen literaire waarde hebben²⁶. Veelgehoorde argumenten tegen SF zijn dat het de lezer niet confronteert met de werkelijkheid, maar deze juist uit de weg gaat, dat het over wetenschap gaat in plaats van over mensen en alleen maar “lege avonturenromans, loze fantasterijen, puberale en

²⁴ Lundwal 1974, p. 270

²⁵ Ash 1975, p. 12

²⁶ Larson 1976, p. 65

reactionaire wensdromen”²⁷ voortbrengt. Een andere belangrijke reden voor kritiek is dat sciencefiction veel meer behelst dan alleen maar literatuur, namelijk film, televisie en games, maar ook architectuur en zelfs pretparken.²⁸ Het is geen afgebakend terrein en is aan constante veranderingen onderhevig, wat het lastig maakt te beoordelen.

De argumenten vóór SF worden mooi samengevat door Hans Achterhuis in *De Volkskrant*: “Sciencefiction kan ons vertrouwd maken met toekomstscenario’s die onze ideeën over de mens en de menselijke mogelijkheden op losse schroeven zetten. Ze biedt alternatieve psychologieën en uitvergrotingen van tegenwoordige wetenschappelijke ontwikkelingen als ruimtevaart, gentechnologie en cyberspace. Juist daardoor kan ze ook maatschappelijke kritiek leveren op geboorneerde aspecten van ons actuele blikveld.”²⁹ Het is interessant om te zien hoeveel dit standpunt verschilt van dat van Dautzenberg in 1980 (zie vorige alinea), van wie het gedachtegoed toch wel aansluit op dat van *De Volkskrant*. Waar sciencefiction dertig jaar geleden nog “reactionair”³⁰ genoemd werd, wordt het nu soms juist gezien als toekomstgericht.

Literair-wetenschappelijke publicaties over sciencefiction beginnen pas op gang te komen vanaf 1970, “daarvóór werd over dit genre slechts incidenteel geschreven en vrijwel nooit door literatuurwetenschappers, behalve terloops en in afwijzende zin”.³¹ Volgens Dautzenberg koesterden literatuurwetenschappers zo’n afkeer jegens de natuurwetenschappen dat ze een vereniging van alfa en bèta ondenkbaar vonden.³² De toename in interesse schrijft hij toe aan de veranderingen binnen de sciencefiction zelf: het accent ligt niet langer op de ‘harde’ wetenschap en de tijd van de pulptijdschriften is inmiddels voorbij. De pulps worden vermoedelijk pas sinds de 21ste eeuw op grotere schaal als relevant onderzoeksmateriaal gezien.

Dautzenberg had inderdaad goed gezien dat er sinds 1970 een stroom aan wetenschappelijke literatuur is verschenen over sciencefiction, maar toen hij zijn artikel schreef (1980) was de grote piek alweer voorbij. In de jaren tachtig en negentig is nagenoeg geen wetenschappelijk werk van betekenis verschenen op dit gebied, op een handvol studies over boeken en auteurs na. De bibliografie is daar een bewijs van. Wel wordt er in die periode betrekkelijk veel onderzoek gedaan naar SF in film. Pas in de 21ste eeuw ontstaat er opnieuw interesse voor het genre – na een stilte van maar liefst twintig jaar. Er bestaan uiteenlopende meningen over deze heropleving. Stover is in *Science Fiction from Wells to Heinlein* (2002) heel stellig: “SF as a paraliterature has all but vanished: assimilated into other genres and reduced to nothing but special effects in movies and television.”³³ en hij noemt zijn boek een “requiem for the genre”³⁴. Waar Stover de SF duidelijk doodverklaart, doet Latham in 2014 juist het

²⁷ Dautzenberg 1980, p. 19

²⁸ Latham 2014, p. 10

²⁹ Achterhuis, 11 september 2010

³⁰ Dautzenberg 1980, p. 19

³¹ Dautzenberg 1980, p. 1

³² Dautzenberg 1980, p. 17

³³ Stover 2002, p. 2

³⁴ Stover 2002, p. 2

tegenovergestelde: “The overall thrust of this body of work was to argue for SF as a significant form of modern literature that raises consequential issues and intersects with major modes of criticism.”³⁵

Bijna 85 jaar nadat de term bedacht werd zorgt sciencefiction nog steeds voor discussie en tweedracht: voldoende reden om het te zien als een interessante stroming en onderzoeksobject, of het genre nu dood is of niet.

1.4. Onderzoeksvraag

Zoals in paragraaf 1.2 ook al aangestipt werd, is er in Nederland vrijwel geen onderzoek gedaan op het gebied van sciencefictionliteratuur. Het is lastig te bepalen hoeveel SF van eigen bodem is verschenen en hoe de houding van wetenschap en kritiek daar tegenover is. Onderzoek naar de houding van Nederlandse critici tegenover het genre in het algemeen is echter ook nog niet gedaan, maar aan de hand van de resultaten van dit onderzoek is het hopelijk mogelijk om voorzichtige uitspraken hierover te doen. De centrale vraagstelling is: op wat voor manier gebruiken Nederlandse recensenten het woord ‘sciencefiction’ en welke connotatie kleeft er aan de term? Het is de bedoeling erachter te komen wat voor waardeoordeel eraan gegeven worden door critici en of zij het als een volwaardig literair genre zien of niet.

Het onderzoek wordt uitgevoerd met *LiteRom*, een digitale databank met recensies over Nederlandse boeken en interviews met auteurs, vanaf ongeveer 1900. De eerste vermelding van sciencefiction in deze database stamt uit 1954 en is een recensie van *De wereld gaat aan vlijt ten onder* van Max Dendermonde. Overigens wijst een klein onderzoek op *Delpher* (een digitale databank die boeken, kranten en tijdschriftenartikelen bevat uit de zeventiende tot en met de twintigste eeuw) uit dat er daar wel al eerder melding wordt gemaakt van sciencefiction, maar *De wereld gaat aan vlijt ten onder* is ook daar het eerste boek dat expliciet SF genoemd wordt. Omdat het eerste resultaat stamt uit 1954, is er gekozen voor een onderzoeksperiode van 60 jaar: van 1 januari 1954 tot en met 31 december 2014. Van elk jaar zal worden bekeken hoe vaak de term gebruikt wordt en er zal worden beoordeeld of deze positief, negatief of neutraal ingezet wordt.

Vanaf eind jaren zestig begon sciencefiction een plek in de literatuurwetenschap te krijgen, dus het is te verwachten dat het aantal vermeldingen pas rond die tijd goed op gang komt. Gezien de algemeen vijandige houding die er in het buitenland bestaat jegens SF is de verwachting dat de Nederlandse pers dat heeft overgenomen en er vooral negatief over het genre gesproken wordt. De hypothese is dat na 1980 het woord steeds minder vaak gebruikt wordt, omdat is gebleken dat de interesse in sciencefiction sinds die tijd sterk is afgenomen. Mogelijk is de interesse in Nederland al eerder verflauwd, aangezien er na 1974 geen wetenschappelijke publicaties over SF zijn geweest. Wel is het mogelijk dat er in de 21ste eeuw een stijging in het aantal vermeldingen te zien is, omdat rond 2000 in elk geval in het buitenland weer meer aandacht voor sciencefiction is gekomen. Door het

³⁵ Latham 2014, p. 1

postmoderne denken en het versmelten van literatuur en massacultuur kan het ook zo zijn dat er eind twintigste eeuw een positievere houding begint te ontstaan tegenover SF.

2. Methode

Om te onderzoeken hoe en hoe vaak recensenten de term ‘sciencefiction’ precies gebruiken, is gebruik gemaakt van de digitale database *LiteRom*. Daarin zijn boekrecensies en interviews met auteurs opgenomen uit zowel kranten als tijdschriften. Op de Beek stipt in haar dissertatie echter wel enkele relevante problemen aan met deze databank: “Van *LiteRom* (...) is niet bekend hoe de database precies tot stand gekomen is (welk materiaal, welke selectiecriteria?), hoe compleet ze is en hoe betrouwbaar het gebruik ervan dus is voor wetenschappelijke doeleinden.”³⁶ Omdat het hier slechts een verkennend onderzoek van beperkte omvang betreft, is ervoor gekozen om toch alleen het corpus van *LiteRom* te gebruiken, omdat dit wel voldoende moet zijn om in elk geval een beeld van de ontwikkelingen te krijgen. Het moet echter dus wel in het achterhoofd gehouden worden dat de resultaten niet per se de realiteit weergeven omdat niet alle kranten en tijdschriften zijn opgenomen in de database en er een vertekend beeld kan ontstaan omdat er met de jaren steeds meer bladen aan zijn toegevoegd.

In *LiteRom* kan gezocht worden op onder andere auteur, boektitel en publicatiedatum. Voor dit onderzoek was het ten eerste nodig om te bekijken hoe vaak er over sciencefiction gesproken wordt, en daarvoor is gebruik gemaakt van de zoekfunctie ‘woorden uit recensie’. Hierbij zoekt de database naar alle vermeldingen van het gekozen zoekwoord. Het is belangrijk om te bedenken dat sciencefiction echter op veel manieren aangeduid kan worden, zoals ‘sciencefiction’, ‘science fiction’ (met spatie), ‘sci-fi’ en ‘esset’ bijvoorbeeld. Voor een zo volledig mogelijk resultaat zijn al deze termen meegenomen in het onderzoek. Vervolgens is geteld in hoeveel artikelen er in totaal gesproken werd over SF in de periode 1954-2014 en daarna hoeveel per jaar. Artikelen waarin verschillende varianten voorkwamen zijn maar één keer meegeteld. Het aantal vermeldingen binnen een artikel is niet geteld.

Bij de volgende stap werd elk artikel ingedeeld in een van de volgende categorieën:

- *Positief*: er wordt positief gesproken over sciencefiction en/of het wordt als een volwaardig literair genre aangeduid.
- *Negatief*: er wordt negatief gesproken over sciencefiction en/of het wordt als een minderwaardig literair genre aangeduid.
- *Neutraal*: uit de tekst valt niet op te maken of er een waardeoordeel wordt uitgesproken.

Omdat een groot deel van het corpus recensies betreft, teksten die een waardeoordeel uitspreken over een boek, is het van belang om te bedenken dat voor dit onderzoek alleen uitspraken over *het genre zelf* relevant zijn. In de zin “Een leuk sciencefictionboek” wordt positief gesproken over het boek, maar niet specifiek over het genre. Wanneer er geen andere tekstelementen zijn die wijzen op een

³⁶ Op de Beek 2014, p. 45

positieve of negatieve houding tegenover SF, worden dergelijke artikelen dus ingedeeld in de categorie ‘neutraal’. Ook zijn er gevallen waarin de schrijver zich wel positief uitlaat over sciencefiction, maar dat uit de tekst blijkt dat hij het niet ziet als volwaardige literatuur. Het artikel wordt dan als ‘negatief’ aangeduid, omdat SF in dat geval niet als een literair genre wordt gezien.

De keuze voor een van de drie categorieën is bepaald door grondig lezen en analyseren van de sturende tekstelementen, maar de uiteindelijke beslissing is en blijft subjectief. Het categoriseren van de artikelen is door slechts één codeur gedaan, waardoor de mogelijkheid bestaat dat enkele teksten door een andere onderzoeker in een andere categorie geplaatst zouden worden. Enkele twijfelgevallen zullen besproken worden in de resultatensectie.

3. Resultaten

In een groot deel van de gevallen was het niet moeilijk om te bepalen tot welke categorie een artikel zou moeten behoren. Wanneer een recensent in *Het Dagblad van het Noorden* bijvoorbeeld zegt: “Ik heb niets tegen fantastische romans, dat wil ik eerst even gezegd hebben. Ik wil zelfs nog wel toegeven dat het genre van de fantastische roman literair nog steeds ondergewaardeerd is en dat er bijvoorbeeld prachtige science fiction-boeken geschreven zijn, die met kop en schouders uitsteken boven veel van wat voor literatuur doorgaat.”³⁷, dan is er geen twijfel over mogelijk dat hij positief is over het genre sciencefiction. De mening van Frans de Rover in *Vrij Nederland* staat daar lijnrecht tegenover: “Ik heb geen affiniteit met wat ook maar zweemt naar sciencefiction en ik verlies mijn belangstelling zodra er luchtschepen en vliegcapsules interplanetaire afstanden 'in tijdsminuten' afleggen over rood en groen verlichte luchtstraten.”³⁸ Een neutrale vermelding houdt bijvoorbeeld in dat er in het artikel staat dat een auteur eerder eens een sciencefictionboek uitgebracht heeft.

Andere gevallen zijn wat minder expliciet, zoals dit interview met Wim Hofman: “Op het gebied van science fiction en poëzie is er in Nederland bijvoorbeeld nog vrijwel niets voor kinderen.”³⁹ Je kan deze zin opvatten als een constatering, maar er kan ook een mening in verscholen zitten. Hofman zou dan kunnen bedoelen dat hij vindt dat kinderen met die vormen van literatuur in aanraking moeten komen. Uit alleen deze zin is het moeilijk om op te maken tot welke categorie het artikel zou moeten behoren, daarvoor is meer context nodig. De voorafgaande zin luidt: “Het zou verfrissend zijn als zij [nieuwe kinderboekenschrijvers, JtM] zich met een nieuwe stijl op nieuwe terreinen zouden begeven.”⁴⁰ Deze zin geeft meteen meer duidelijkheid: Hofman vindt het positief als kinderen met sciencefiction in aanraking komen, dus is hij ook positief over het genre zelf. Het feit dat hij SF in één adem noemt met poëzie – bij uitstek ‘hoge’ literatuur – is ook een aanwijzing, dus in dit geval is gekozen om het artikel als ‘positief’ te markeren.

³⁷ Huizing, 1 juni 1983

³⁸ De Rover, 18 december 1999

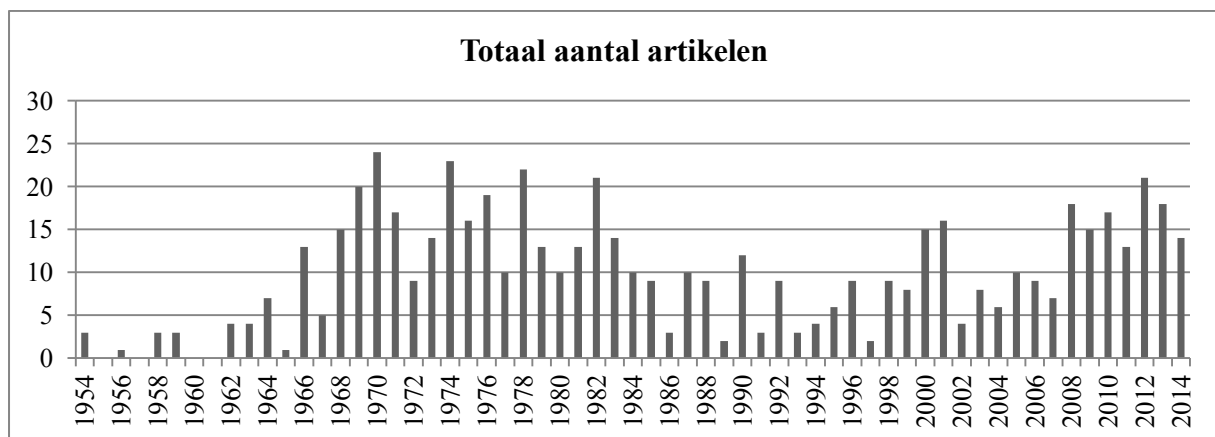
³⁹ Detiger, 12 oktober 1984

⁴⁰ Detiger, 12 oktober 1984

Een ander voorbeeld van een dilemma vormde een recensie van de hand van Kees Fens in *De Tijd*. Daarin schrijft hij over een verhalenbundel van Jacques Hamelink: “Het slotverhaal van de bundel, "De volkomen verking" vind ik veel te gemakkelijk, te traditioneel ook in zijn ongewoonheden. De gemiddelde sciencefiction-schrijver zou dit beter doen.”⁴¹ Op het eerste gezicht lijkt hij de SF-schrijver gunstig gezind; hij zegt immers dat die het beter kan dan Hamelink. Maar deze uitspraak kan ook ironisch worden opgevat en in dat geval bedoelt Fens dat het slotverhaal zo slecht en onorigineel is dat zélf s een sciencefictionauteur er iets beters van had kunnen maken. Gezien de felle toon van het artikel lijkt de tweede optie waarschijnlijker, zeker ook met de (Merlyn)opvattingen van Fens in het achterhoofd, dus deze recensie is gecategoriseerd als ‘negatief’.

Opvallend is dat het woord sciencefiction lang niet altijd refereert aan het (literaire) genre. Vaak wordt het gebruikt om aan te duiden dat iets een onwaarschijnlijk toekomstscenario is, zoals in “En technisch is het ook mogelijk dat hackers (...) distributiecentra en het verkeer ontregelen zodat je op een gegeven moment voor lege schappen staat in Albert Heijn of C1000. Echt: het is geen sciencefiction.”⁴² Het motto van een bundel van Oosterhoff laat hetzelfde zien: “De heer Leegte lacht bij de vraag van de journalist of ook vrachtwagens die op transport zijn met radioactief afval heftige overstromingen aankunnen. Zijn antwoord: 'Dat wordt een beetje sciencefiction.’”⁴³ Het lijkt erop dat dit een trend van de afgelopen jaren is.

De eerste stap van het onderzoek was om te bepalen hoe veel er in de afgelopen zestig jaar gesproken werd over sciencefiction door Nederlandse recensenten. Figuur 2 laat zien hoeveel artikelen per jaar vermelding maken van ‘sciencefiction’.

Figuur 2: Het aantal artikelen op *LiteRom* waarin 'sciencefiction' (of een variant daarop) genoemd wordt in de periode 1954 – 2014.

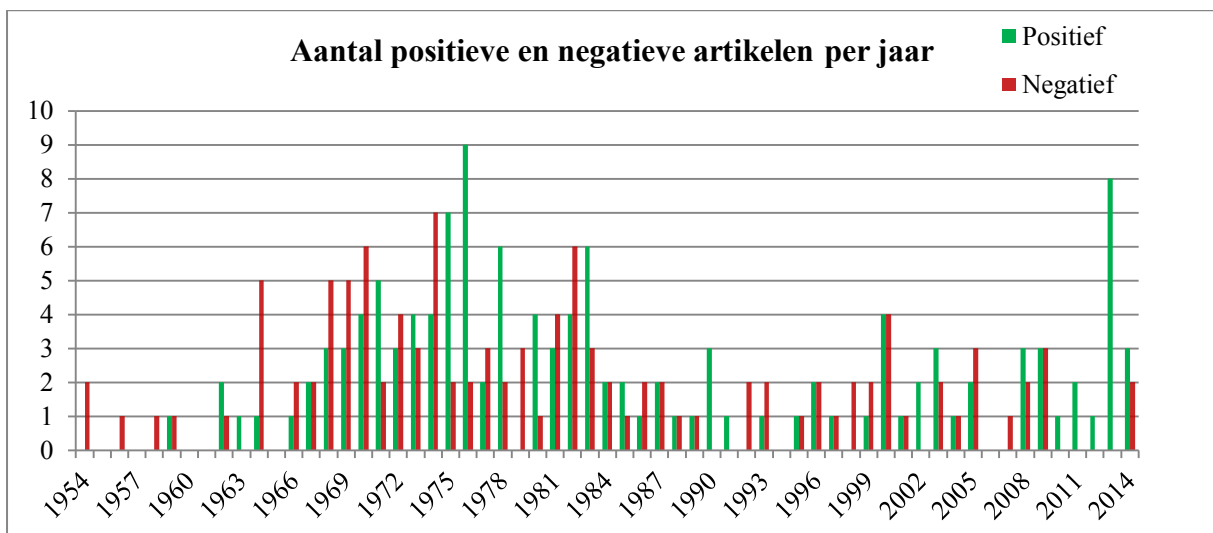
⁴¹ Fens, 15 juni 1968

⁴² Van Rhee, 17 maart 2014

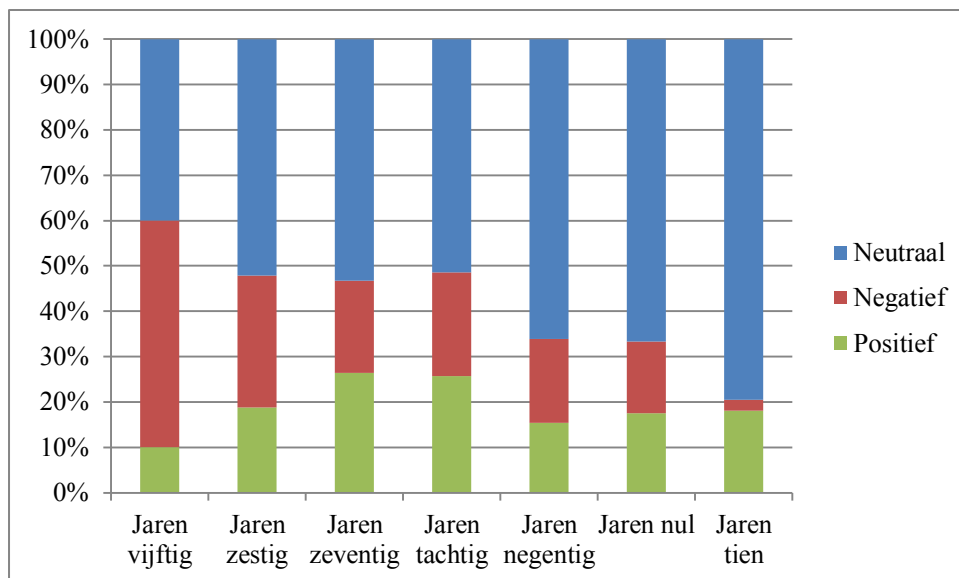
⁴³ Gruwez, 20 januari 2012

De eerste vermelding stamt zoals gezegd uit 1954, waarna het eerst een tijdje stil blijft, maar in de loop van de jaren zestig wordt de term steeds vaker gebruikt, met 1970 als absolute top. Het varieert nogal per jaar, maar op de jaren vijftig na zijn de laagste aantallen te vinden in de jaren negentig. Een hele duidelijke lijn is er echter niet te zien in de grafiek; extreme toe- of afname is niet aanwezig. Hoe vaak ‘sciencefiction’ genoemd wordt, blijkt ook erg afhankelijk te zijn van wat er dat jaar uitgegeven werd. In 2007 worden bijvoorbeeld zeven verschillende boeken besproken, allemaal maar in één krant of tijdschrift, wat zeven vermeldingen tot gevolg heeft. In 2008 verschijnt er een boek van Leon de Winter met SF-elementen, dat zeven keer besproken is. Dat ene boek zorgt dan dus voor een piek in het jaar 2008, een fenomeen dat ook in andere jaren voorkomt.

In figuur 3 is te zien hoeveel artikelen er per jaar zijn verschenen die zich positief dan wel negatief uitlaten over SF. Op een paar uitschieters na zijn er gemiddeld genomen geen grote discrepanties te zien tussen het aantal negatieve en positieve artikelen in één jaar. Grote aantallen recensies waarin positief wordt gesproken over sciencefiction zijn verschenen eind jaren zeventig en in 2013, de meeste negatieve artikelen stammen grofweg van voor 1970.

Figuur 3: Het absolute aantal artikelen per jaar dat positief en negatief spreekt over sciencefiction

Figuur 4: Het relatieve aantal positieve, negatieve en neutrale artikelen per decennium

Figuur 4 toont het relatieve aantal positieve, negatieve en neutrale artikelen per decennium. Het valt direct op dat het percentage neutrale teksten vrijwel in elke periode het hoogst is en ook steeds verder groeit met de jaren: in de jaren tien van deze eeuw is het percentage ongeveer verdubbeld ten opzichte van dat in de jaren vijftig. Ook is duidelijk te zien dat er tussen 1954 en 1960 de meest negatieve houding bestond tegenover sciencefiction maar dat deze daarna aardig is bijgesteld. Het percentage negatieve artikelen wordt langzaam steeds kleiner en tussen 2010 en 2014 laten critici zich zelfs bijna niet meer negatief uit over het thema. In de jaren zeventig en tachtig waren de meeste positieve uitingen over het genre te vinden, daarna is dit enigszins verminderd. Het aantal negatieve en positieve uitingen ontloopt elkaar doorgaans niet veel, met uitzondering van de eerste en laatste periode.

4. Conclusie en discussie

Hoewel er zeker conclusies te trekken zijn uit de resultaten, zijn de gevonden resultaten minder extreem dan van tevoren werd verwacht. Het blijkt dat de ontwikkelingen rondom sciencefiction in Nederland redelijk geleidelijk gaan en dat het thema hier niet zoveel stof doet opwaaien als in het buitenland. Toch zijn de hypothesen wel enigszins uitgekomen: het klopt inderdaad dat sciencefiction pas vanaf eind jaren zestig met regelmaat voorkomt in de Nederlandse kritiek en zoals verwacht zet in de jaren tachtig weer een kleine daling in. In de loop van de 21ste eeuw groeit het aantal vermeldingen weer, wat eveneens overeenkomt met de verwachtingen. Dat recensenten overwegend negatief zouden zijn, is echter niet bewezen: het blijkt dat het aantal positieve en negatieve artikelen in de meeste decennia aardig in balans is. Uit de resultaten blijkt wel nog een andere interessante ontwikkeling: de afgelopen decennia wordt er door critici steeds minder vaak een mening uitgesproken over sciencefiction. In de jaren vijftig viel 40% van de artikelen in de categorie ‘neutraal’, daarna is dat verder toegenomen tot maar liefst 80% in de jaren tien van deze eeuw. Zijn recensenten minder

kritisch over SF (of literatuur in het algemeen), is er in de loop der jaren consensus ontstaan over de term of vinden critici het gewoonweg niet meer interessant?

Opvallend is dat, toen sciencefiction in de jaren vijftig van de vorige eeuw geïntroduceerd werd bij de Nederlandse lezer, er geen uitleg over de betekenis ervan gegeven werd. In geen enkel artikel uit die tijd wordt de term gedefinieerd of geëxpliceerd, waaruit voorzichtig geconcludeerd mag worden dat men toen al wist wat het betekende of dat het woord zo helder was dat uitleg ervan niet nodig was – waarbij het eerste waarschijnlijker lijkt. Het is mogelijk dat bijvoorbeeld de sciencefictionfilms uit de Verenigde Staten bijgedragen hebben aan de bekendheid van de term in Nederland; grote producties als bijvoorbeeld *The War of the Worlds* en *The Day the Earth Stood Still* stammen van voor 1954. In de loop der jaren wordt het woord ook steeds vaker op een andere manier gebruikt: sciencefiction duidt dan een onwaarschijnlijk of ongeloofwaardig toekomstscenario aan. Het feit dat men SF ongeloofwaardig en vergezocht vindt, zegt al iets over de reputatie van het genre.

De eerste schrijver in Nederland die het stempel sciencefiction heeft gekregen, is hoogstwaarschijnlijk Max Dendermonde. In 1954 schreef hij *De wereld gaat aan vlijt ten onder*, wat door de uitgever in elk geval in de markt is gezet als de eerste Nederlandse sciencefictionroman⁴⁴ en de gegevens van *LiteRom* en *Delpher* bevestigen dat. Later zijn Hugo Raes, Peter Schaap, Wim Gijsen en Tonke Dragt namen die steeds weer terugkeren als het gaat om Nederlandse SF, maar bijvoorbeeld ook Mulisch, Bordewijk en Bilderdijk hebben zich er wel eens aan gewaagd. Toch is het in Nederland nooit een populair genre geweest, wat ook te zien is aan het lage aantal wetenschappelijke publicaties dat is verschenen – na 1970 zijn dat er nagenoeg nul. Wel is het hoopgevend dat er afgelopen jaren steeds minder negatief gesproken wordt over het genre, en het feit dat Olde Heuvelt in 2013 en 2014 genomineerd is voor de Hugo Award toont ook aan dat de SF in Nederland nog niet dood is. Er zijn meer mensen die dit constateren: Verplancke schrijft in januari 2014 in *Knack*: “Niemand die het zag aankomen, maar opeens is SF weer in.”⁴⁵

Dit is slechts een verkennend onderzoek, dat een eerste kijk biedt op de houding in dit land ten opzichte van sciencefiction. Zoals in de methodesectie al is uitgelegd is het corpus van *LiteRom* niet volledig en daarmee zijn de resultaten ook niet geheel betrouwbaar, al geven ze wel een indicatie. Bij volgend onderzoek zal de onvolledigheid van het corpus gecorrigeerd moeten worden. Ook is het zo dat deze studie meningen die stellen dat SF geen literatuur is, onder ‘negatief’ schaaft. Dit valt wel wat beter te nuanceren, omdat uit een aantal artikelen blijkt dat men soms wel positief is over sciencefiction, maar het niet ziet als volwaardige, ‘hoge’ literatuur. Het feit dat het wel amusant of goed gevonden wordt, moet echter niet genegeerd worden en kan nog verder onderzocht worden. Ook zou het interessant zijn om te kijken hoe vaak sciencefictionliteratuur wordt besproken in de dagbladkritiek. Het blijkt namelijk dat maar een klein deel van de artikelen waarin ‘sciencefiction’ (of een variant daarop) voorkomt, ook daadwerkelijk een recensie van een SF-boek betreft, dus het aantal

⁴⁴ H.K., 1 januari 1954

⁴⁵ Verplancke, 1 januari 2014

vermeldingen in een jaar is iets heel anders dan het aantal recensies. Van de dertien Nederlandse bijdragen in de M=SF-serie zijn er volgens *LiteRom* bijvoorbeeld maar drie besproken. Breder onderzoek naar de houding tegenover SF is ook gewenst, waarbij niet alleen gekeken wordt naar recensenten van Nederlandse dagbladen en tijdschriften, maar bijvoorbeeld ook naar literatuurwetenschappers en lezers. Eigenlijk is SF in Nederland nog vrijwel niet in kaart gebracht, dus het zou om te beginnen veel duidelijkheid kunnen bieden om te bekijken hoeveel Nederlandse sciencefictionboeken er in de afgelopen zestig jaar zijn verschenen, zodat er meer uitspraken gedaan kunnen worden over de populariteit van het genre.

Het feit dat er weinig onderzoek gedaan is naar sciencefiction van eigen bodem wil niet zeggen dat het geen interessant wetenschappelijk gebied is. Waarom is sciencefiction nooit echt van de grond gekomen in Nederland? Waarom zijn er maar zo weinig schrijvers die zich ermee bezig houden – en daar ook voor uit durven komen? Deze vragen schreeuwen om vervolgonderzoek, want uit de gegevens die hier verzameld zijn is het lastig om daarover conclusies te trekken. Is het toch de Hollandse doe-maar-gewoon-dan-doe-je-al-gek-genoege-mentaliteit? Wellicht staan de Nederlanders te veel met beide benen op de grond om zich met hun hoofd tussen de sterren te wagen – vooralsnog, tenminste.

5. Bibliografie

- Achterhuis, Hans. 'Van sciencefiction valt te leren'. In: *De Volkskrant* 11 september 2010.
- Aldiss, Brian W. *Lichtjarenfeest: een geschiedenis van de science fiction*. Utrecht/Antwerpen: Spectrum 1976
- Ash, Brian. *Faces of the Future: the lessons of science fiction*. Londen: Elek/Pemberton 1975
- Beek, Esther op de. 'Een literair fenomeen van de eerste orde. Evaluaties in de Nederlandse literaire dagbladkritiek, 1955-2005.' Diss. Radboud Universiteit Nijmegen 2014
- Blijstra, R. *Voorspel en voorspelling: Nederlandse Science Fiction van Mr. W. Bilderdijk tot Harry Mulisch en Raoul Chapkins*. Leiden: Sijthoff 1970
- Bork, G.J. van e.a. *Algemeen Letterkundig Lexicon*. Versie 8 september 2014. Geraadpleegd via http://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_02742.php
- Bould, Mark, Sherryl Vint. *The Routledge Concise History of Science Fiction*. Abingdon: Routledge 2011. Geraadpleegd via <https://books.google.nl/books?id=HcesAgAAQBAJ&lpg=PR4&dq=science%20fiction%20history&hl=nl&pg=PP1#v=onepage&q&f=true>
- Dautzenberg, J.A. 'Science fiction en literatuurwetenschap: geschiedenis, problemen, bibliografie'. In: *Forum der Letteren* (1980): p. 1- 27
- Detiger, Thea. 'Wim Hofman (43) winnaar van Gouden Penseel en een Zilveren Griffel: 'De jeugd heeft nieuwe jonge schrijvers nodig''. In: *De Telegraaf*, 12 oktober 1984. Geraadpleegd via <http://literom.knipselkranten.nl/literom/IndexJs?334883>
- Fens, Kees. 'Schrijver in de schaduw van gister'. In: *De Tijd*, 15 juni 1968. Geraadpleegd via <http://literom.knipselkranten.nl/literom/IndexJs?43643>
- Freedman, Carl. *Critical Theory and Science Fiction*. Middletown: Wesleyan University Press 2000. Geraadpleegd via <https://books.google.nl/books?id=s1iF6n6kT-UC&pg=PR9&dq=critical+theory+science+fiction&hl=nl&sa=X&ei=YIzjVa20FYftU7SJgeAB&ved=0CCEQ6AEwAA#v=onepage&q=critical%20theory%20science%20fiction&f=false>
- Gruwez, Luuk. 'Leegte licht, maar wie nog?'. In: *De Standaard*, 20 januari 2012. Geraadpleegd via <http://literom.knipselkranten.nl/literom/IndexJs?207472>
- H.K. 'Met en zonder hart: twee romans over de tijd waarin we leven'. In: *De Linie*, 1 januari 1954. Geraadpleegd via <http://literom.knipselkranten.nl/literom/IndexJs?43717>
- Hubble, Nick, Aris Mousoutzanis, red. *The Science Fiction Handbook*. Londen: Bloomsbury 2013. Geraadpleegd via <https://books.google.nl/books?id=cVAQAgAAQBAJ&lpg=PA1&dq=science%20fiction%20history&hl=nl&pg=PR4#v=onepage&q&f=true>
- Huizing, Everhard. 'Cor de Jonge: teleurstellend noordelijk debuut'. In: *Dagblad van het Noorden*, 1 juni 1983. Geraadpleegd via <http://literom.knipselkranten.nl/literom/IndexJs?13968>

- James, Edward, Farah Mendlesohn, red. *The Cambridge Companion to Science Fiction*. Cambridge: Cambridge University Press 2003. Geraadpleegd via <https://books.google.nl/books?id=55wUHXiay-gC&lpg=PA102&dq=science%20fiction%20history&hl=nl&pg=PA70#v=onepage&q&f=true>
- Knight, Damon, red. *Turning Points: Essays on the Art of Science Fiction*. New York: Harper & Row 1977
- Landon, Brooks. *Science fiction after 1900: from the Steam Man to the stars*. Londen: Routledge 2002. Geraadpleegd via <https://books.google.nl/books?id=SH19AwAAQBAJ&lpg=PA45&dq=Science%20fiction%20after%201900%3A%20from%20the%20Steam%20Man%20to%20the%20stars&hl=nl&pg=PR6#v=onepage&q&f=false>
- Larson, David. 'Science fiction, the novel, and the continuity of condemnation'. In: *The Journal of General Education* 28 (1976): p. 63-74
- Latham, Rob. *The Oxford Handbook of Science Fiction*. Oxford: Oxford University Press 2014. Geraadpleegd via <https://books.google.nl/books?id=D44dBAAAQBAJ&lpg=PA73&dq=science%20fiction%20in%20eu rope&hl=nl&pg=PR4#v=onepage&q&f=true>
- Lierop-Debrauwer, Helma van, Piet Mooren, Harry Bekkering, red. *Dat moet je gelezen hebben: Literaire en educatieve canonvorming in de (jeugd)literatuur*. Leidschendam: Biblion 2004. Geraadpleegd via <https://books.google.nl/books?id=Yw17g9ZE0zkC&lpg=PA7&dq=canon%20nederland%20literatuur&hl=nl&pg=PA4#v=onepage&q&f=true>
- Lundwall, Sam J. *Wat is Science Fiction?* Vert. Warner Flamen. Amsterdam: Meulenhoff 1974
- Offermans, Cyrille. 'Een literaire canon is niet van deze tijd, we kunnen ons beter druk maken om de leescultuur'. In: *NRC Handelsblad*, 10 september 2005. Geraadpleegd via <http://digitaaleditie.nrc.nl/digitaaleditie/NH/2005/8/20050910/public/>
- Moskowitz, Sam. *Explorers of the Infinite: shapers of science fiction*. Cleveland: World Publishing Company 1963
- Parrinder, Patrick. *Science Fiction*. Londen: Routledge 2002. Geraadpleegd via https://books.google.nl/books?id=HSVFAQAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=nl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
- Rhee, Annemart van. 'Een virus stuur je zo de wereld in'. In: *Algemeen Dagblad*, 17 maart 2014. Geraadpleegd via <http://literom.knipselkranten.nl/literom/IndexJs?418532>
- Roberts, Adam. *Science Fiction*. Londen: Routledge 2000
- Rover, Frans de. 'De smaak van absolute macht'. In: *Vrij Nederland*, 18 december 1999. Geraadpleegd via <http://literom.knipselkranten.nl/literom/IndexJs?49399>
- Scheepstra, D. *100 jaar S.F. in Nederland*. 1967
- Spaink, A., G. Gorremans, R. Gaasbeek. *Fantasfeer: Bibliografie van science fiction en fantasy in het Nederlands*. Amsterdam: Meulenhoff 1979

Stipriaan, René van, red. *De Nederlandse klassieken anno 2002. Een enquête naar de canon onder de leden van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*. Geraadpleegd via http://www.dbnl.org/letterkunde/enquete/enquete_dbnlmnl_21062002.htm#9

Stover, Leon. *Science Fiction from Wells to Heinlein*. Jefferson: McFarland 2002

Suvin, Darko. *Metamorphoses of Science Fiction: On the Poetics and History of a Literary Genre*. Londen: Yale University Press 1979

Verplancke, Marnix. 'Invasie op het eiland'. In: *Knack*, 1 januari 2014. Geraadpleegd via <http://literom.knipselkranten.nl/literom/IndexJs?399052>

Westfahl, Gary. *Hugo Gernsback and the Century of Science Fiction*. Jefferson: McFarland 2007. Geraadpleegd via https://books.google.nl/books?id=T98bGdEXz9gC&lpg=PR7&ots=pFY8O_Rqnp&dq=hugo%20gernsback&lr&hl=nl&pg=PR4#v=onepage&q=scientification&f=false

Wingrove, David, red. *The Science Fiction Source Book*. Essex: Longman 1984